

ร่องรอยอารยธรรมเขมรโบราณและสยามอโยธยาในเขตจังหวัดสระแก้ว Ancient Khmer and Ayothaya Siamese Civilization Traces in SaKaeo Province

กำพล จำปาพันธ์*

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของบริเวณจังหวัดสระแก้ว โดยใช้หลักฐานทางโบราณคดี ทั้งประเภทลายลักษณ์อักษรและไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ตอบประเด็นปัญหาเรื่องการเปลี่ยนผ่านทางสังคมวัฒนธรรมของผู้คนตามแนวชายแดน จากวัฒนธรรมเขมรมาสู่สยามประเทศ เชื่อมโยงกับสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และแหล่งท่องเที่ยวในจังหวัดสระแก้ว

คำสำคัญ : จังหวัดสระแก้ว สยาม อโยธยา อารยธรรมเขมรโบราณ หลักฐานทางโบราณคดี

ABSTRACT

This article presents an argument of the historical background in Sa Kaeo province area by using the archeological evidences both written and unwritten to answer the problem of cultural societies changed of the peoples in this border from the Khmer culture to Siamese. It also explores the importance areas and tourist attractions in Sa Kaeo province.

Keywords : Sa Kaeo province, Siamese, Ayothaya, Ancient Khmer civilization, Archeological evidence

* นิสิตระดับปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทนำ

ในพื้นที่จังหวัดสระแก้วตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา เป็นอาณาบริเวณย่านที่มีร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเกี่ยวกับยุคสมัยเขมรเรื่องอำนาจในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่เป็นอันมาก ตัวอย่างได้แก่ ปราสาทสด๊กก๊อกธม ปราสาทเขาน้อยสีชมพู ปราสาทตาโบริ ปราสาทพุนผล ปราสาททัพเขียม ปราสาทบ้านน้อยห้วยพะโย ฯลฯ และมีร่องรอยหลักฐานของวัฒนธรรมทวารวดีที่บ้านเมืองไผ่ อำเภออรัญประเทศ เป็นต้น

สืบเนื่องจากบริเวณนี้อยู่ไม่ไกลจากศูนย์กลางอารยธรรมเขมรอย่างเมืองพระนครหรือเสียมเรียบ (ชื่อเรียกในปัจจุบัน) โดยมีระยะห่างจากด้านชายแดนที่โรงเกลือไปเพียงราว 150 กิโลเมตร อีกทั้งบริเวณจากแนวชายแดนไปจนถึงที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร (ตวนเลสาบ) ยังเป็นที่ราบแผ่กว้าง จึงเป็นแหล่งพื้นที่การเกษตรทำมาหากินของผู้คนทั้งในอดีตและปัจจุบันกาล แม้จะพบร่องรอยของความเจริญรุ่งเรือง แต่บริเวณดังกล่าวไม่ปรากฏรัฐหรือศูนย์กลางที่ครองอำนาจเป็นอิสระยาวนานมาจนถึงช่วงรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล สระแก้วเป็นเขตแขวงในความดูแลควบคุมของมณฑลปราจีนบุรีในสมัยนั้น ส่งผลทำให้ประวัติศาสตร์ของการเป็นดินแดนรอยต่อระหว่างสองอารยธรรมถูกมองข้ามไป

อย่างไรก็ตาม การปรากฏขึ้นของแหล่งโบราณคดีประเภทปราสาทเขมร อีกทั้งยังกำหนดอายุได้ถึงช่วงก่อนเขมรพระนครถึงสมัยเขมรพระนครรุ่งเรืองเป็นต้นมา ย่อมเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นพัฒนาการการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ การอยู่ในเส้นทางติดต่อระหว่างอารยธรรมทวารวดีกับเขมร ยังมีประเด็นที่พิจารณาได้ถึงความเป็นดินแดนในวัฒนธรรมเขมรโบราณ อย่างไม่อาจปฏิเสธได้ การเข้ามามีบทบาทอิทธิพลของสยามที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จึงเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องการการสร้างความรู้เพื่อเป็นฐานมาอภิปรายและตอบคำถาม

บทความนี้จะเริ่มต้นด้วยการพิจารณาหลักฐานข้อมูลต่าง ๆ ที่คาดว่าจะส่งผลต่อประวัติศาสตร์ของดินแดนบริเวณที่เป็นจังหวัดสระแก้ว ได้แก่ สภาพทางภูมิศาสตร์แม่น้ำลำคลองที่ใช้ในการติดต่อระหว่างสองอารยธรรมของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป (สยามและเขมร) ภูเขาที่เกิดเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่ตามคติความเชื่อของชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โบราณ แหล่งโบราณคดีต่าง ๆ เอกสารข้อมูลรายงานการดำเนินการทางโบราณคดีของกรมศิลปากร เป็นต้น หลักฐานประเภทดังกล่าวนี้เรียกรวมๆว่า “หลักฐานทางโบราณคดี” (Archeological evidences) (Braidwood, 1962 ; ภาสข อินทรารุช, 2542)

แควพระปรัง คลองพระสทิง แม่น้ำพรหมโหด: เส้นทางอารยธรรมเขมร-สยาม

ลำน้ำสายสำคัญที่เป็นแหล่งอารยธรรมของอาณาจักรที่เป็นจังหวัดสระแก้ว ได้แก่ คลองพระปรัง คลองพระสทิง คลองพรหมโหดหรือแม่น้ำพรหมโหด ลำน้ำทั้งสามสายยังประกอบด้วยลำห้วยเล็กห้วยน้อย และคลองต่าง ๆ อาทิเช่น ห้วยพระปรังน้อย ห้วยลำเลิงไผ่ ลำเสียวน้อย ลำเสียวใหญ่ ห้วยปะตง คลองน้ำเขียว ห้วยเกลือ ห้วยทราย คลองอ้ายทอง คลองท่ากะบาก คลองแพ่ง ห้วยยาง คลองน้ำใส ห้วยนางงาม ห้วยชัน อันเป็นลำน้ำสาขาของคลองพระปรัง ไหลผ่านเขตอำเภอต่าง ๆ เช่น อำเภอเมืองสระแก้ว อำเภอวัฒนานคร อำเภอโคกสูง อำเภอตาพระยา เป็นลำน้ำตั้งอยู่ทางทิศเหนือของจังหวัด (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 7)

ลำน้ำสาขาของคลองพระสทิงที่ไหลอยู่ในบริเวณตอนใต้ของจังหวัด เขตอำเภออรัญประเทศ อำเภอคลองหาด อำเภอเขาฉกรรจ์ อำเภอวังน้ำเย็น อำเภอวังสมบูรณ์ จรดเทือกเขาสอยดาวและจันทบุรี ได้แก่ คลองคันทุ้ง คลองวังจิก ห้วยไคร้ คลองตาสูตร คลองตาหลังใน ห้วยสะโตน ห้วยไผ่ ที่เชื่อมต่อกับคลองพระสทิงทางตะวันตก และต่อกับคลองพรหมโหดในวัฒนานคร-อรัญประเทศ ลำน้ำสายนี้จะไหลต่อไปทางทิศตะวันออกจรดที่ราบลุ่มแม่น้ำทะเลสาบเขมร (ตวนเลสาบ) (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 8)

ดินแดนตามรอยต่อของลำน้ำต่าง ๆ ดังกล่าว ยังเป็นที่ตั้งของภูเขาสำคัญ เช่น เขาใหญ่ เขาชันกำแพง เขาบรรทัด เขาแผงม้า เขาคันนา เขารัง เขาโล้น ทางทิศเหนือ ติดกับเขตอีสานใต้ที่จังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ ช่องเขาต่าง ๆ เหล่านี้ยังเป็นเส้นทางคมนาคมโบราณและชุมชนประวัติศาสตร์ ดังจะเห็นได้จากการปรากฏร่องรอยหลักฐานของชุมชนโบราณ เช่น ละลุหรือโป่งยุบ ปราสาทเขาโล้น ปราสาทสติกก้อกรม ปราสาททัพเขียม ปราสาทช่องสะแจง ปราสาทตาไบ ปราสาทบ้านน้อย ปราสาทพุนผล ปราสาทหนองบอน ปราสาทแซร์อ้อ ปราสาทหนองผักขู้งใหญ่ ฯลฯ (Mollerup, 2012) ส่วนทางทิศใต้ของลำน้ำพระปรัง-คลองพระสทิง ก็เป็นที่ตั้งของภูเขาสำคัญ เช่น เขาฉกรรจ์ เขาสามลึบ เขาตะกรับ เขาอ่างฤๅไน บางแห่งเช่น เขาฉกรรจ์ เขาสามลึบพบหลักฐานการตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อาทิ แหล่งโบราณคดีโคกมะกอก เขาสามลึบ เขาฉกรรจ์ เขาตาร็อก ถ้ำเขาสมพุง ถ้ำมะกา เป็นต้น ด้านตะวันออกในเขตอรัญประเทศ บริเวณคลองพระสทิง คลองน้ำใส คลองพรหมโหด และห้วยไผ่ ยังเป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีสำคัญ เช่น เมืองไม้ในวัฒนธรรมทวารวดี ปราสาทเขาน้อยสีชมพูในวัฒนธรรมเขมรก่อนพระนคร เป็นต้น (Mollerup, 2012)

เขตสระแก้วเป็นแหล่งที่ตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชาติพันธุ์หลากหลาย ได้แก่ “ชนเผ่าดั้งเดิม” ที่พบในหลุมที่บ้านโคกมะกอก ตำบลเขาสามสิบ อำเภอเขาฉกรรจ์ และถ้ำที่มีร่องรอยการอาศัยอยู่ของมนุษย์โบราณ เช่น ถ้ำเขาสมพุง ตำบลหนองหว้า อำเภอเขาฉกรรจ์ ชุมชนท่าไม้แดง ตำบลสระขวัญ อำเภอเมืองสระแก้ว ชุมชนบ้านโคกชายธง ตำบลโคกปี่ฆ้อง อำเภอเมืองสระแก้ว เป็นต้น ร่องรอยมนุษย์ทั้งทางวัตถุและโครงกระดูกมนุษย์และสัตว์ที่พบในบริเวณดังกล่าว นักโบราณคดีระบุว่า มีอายุกว่า 2,000-3,000 ปีก่อนคริสตกาล (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 31)

“กลุ่มชนขอม มอญ ละว้า” จัดอยู่ในตระกูลออสโตรเอเชียติก ตั้งถิ่นฐานอยู่ตั้งแต่สมัยฟูนัน เจนละ ราวพุทธศตวรรษที่ 9 “กลุ่มชาติพันธุ์ลาว” ก็มีหลายกลุ่ม อาทิ ลาวพวน ลาวเวียง ลาวย้อ ลาวโซ่ง ผู้ไท กระจายอยู่ตามบริเวณต่าง ๆ อาทิ อำเภอวัฒนานคร อำเภอวังน้ำเย็น อำเภอเมืองสระแก้ว โดยมีอำเภอวัฒนานครเป็นอำเภอที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ลาวอาศัยอยู่มากที่สุด เพราะเป็นแหล่งชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งขึ้นภายหลังการอพยพเข้ามาโดยการกวาดต้อนของสยามหลังสงครามปราบเจ้าอนุ สมัยรัชกาลที่ 3 “กลุ่มชาติพันธุ์ยวนหรือไทยวน” เป็นชนพื้นเมืองล้านนาเดิม ถูกกวาดต้อนมาจากแถบเชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน พะเยา เป็นต้น โดยกลุ่มนี้สันนิษฐานว่า ได้เริ่มเข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนเรศวร พระนารายณ์ และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 34)

นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชาวเวียดนามและชาวจีนอพยพ ที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 5 อพยพมาจากเมืองพระตะบอง เสียมเรียบ ศรีโสภณ (บันเตียเมียนเจย) ภายหลังจากที่กัมพูชาได้ถูกฝรั่งเศสยึดครองตั้งเป็นอาณานิคม โดยได้เข้ามาตั้งบ้านเรือนทำมาค้าขายอยู่ที่อำเภอรัษฎาประเทศสาเหตุที่ย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในสยาม ไม่อยู่ในกัมพูชาต่อหลังจากถูกฝรั่งเศสยึดครองนั้น เป็นเพราะกลุ่มชาวจีนและเวียดนามดังกล่าว เป็นเครือญาติที่เกี่ยวเนื่องใกล้ชิดกับชาวจีนและชาวเวียดนามที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่อำเภอเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา ชลบุรี ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาค้าขายกันอยู่ก่อนแล้ว (ปิยวุฒิ ปิยมาตย์, 2546)

ชุมชนเมืองสระแก้ว-ด่านพระจารึก-ปทายเกษม (ท่าเกษม)

มีความเชื่อโดยที่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า สมเด็จพระนเรศวรได้ใช้เส้นทางคมนาคมในเขตสระแก้ว สำหรับเดินทัพไปตีเมืองละแวกของอาณาจักรกัมพูชา กระนั้นก็มีหลักฐานที่บ่งชี้ถึงความเป็นชุมชนเมืองโบราณ มีผู้คนอาศัยอยู่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่ความต่อเนื่องของ

ชุมชน จะมีอยู่จนถึงสมัยอยุธยาหรือไม่ ก็เป็นเพียงข้อสันนิษฐานกันอีก แต่ข้อจำกัดนี้ก็ไม่เป็นปัญหาจนถึงกับจะต้องละทิ้งความเป็นไปได้ไปเสียทีเดียว เมื่อหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรอันได้แก่ โบราณสถานและศิลปวัตถุที่พบในพื้นที่ที่มีอายุตกถึงสมัยดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม บริเวณสระน้ำขนาดใหญ่ 2 สระ ที่เรียกว่า “สระแก้วสระขวัญ” ซึ่งใช้เป็นชื่อเรียกจังหวัดด้วยนั้น มีหลักฐานระบุว่า เป็นสถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมัยยังเป็นพระเจ้าพระยาจักรีในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เดินทัพมาพักค้างแรม และใช้น้ำจากสระน้ำดังกล่าว และยังได้ทรงให้ไพร่พลในกองทัพขุดขยายสระให้กว้างใหญ่กว่าเดิมเพื่อเลี้ยงไพร่พลและชาวเมืองต่อไป (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 46)

แต่เดิมสระแก้วสระขวัญจะถูกขุดขึ้นมาตั้งแต่สมัยใดนั้น ก็ไม่มีหลักฐานแน่ชัดอีก นักโบราณคดีสันนิษฐานกันว่า น่าจะตกในราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 บ้างก็กล่าวเล่าอิงตำนานความศักดิ์สิทธิ์ของน้ำในสระ ว่าเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จนำทัพมาตีเขมรตามรับสั่งของพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงทำพิธีสระสงกรานต์ที่สระแก้ว เพื่อความเป็นสิริมงคล แล้วจึงเดินทัพกลับกรุงธนบุรี โดยเสด็จตรงจากสระแก้วสู่กบินทร์บุรี ประจันตคาม ปราจีนบุรี แล้วตัดเข้าทุ่งแสนแสบที่บริเวณปากน้ำโยทะกา (ศานติ ภัคดีคำ, 2557: 168)

เมื่อเสด็จถึงกรุงธนบุรี ก็ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินและตั้งกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวง เรื่องนี้มีเหตุผลควรเชื่อได้เพราะสอดคล้องกับหลักฐานสำคัญอันได้แก่ “พระราชพงศาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ภาค 3” ที่กล่าวรายละเอียดเกี่ยวกับการเสด็จกลับธนบุรีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผ่านทางด่านคลองลึก (อรัญประเทศ) สระแก้ว ปราจีนบุรี ปากน้ำโยทะกา (ศานติ ภัคดีคำ, 2557: 168-169)

แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นน่าจะเชื่อว่า สระแก้วสระขวัญจะเป็นที่ตั้งของชุมชนสำคัญของเขมรพระนครมาตั้งแต่ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) เป็นอย่างน้อย เพราะปรากฏข้อความตามหลักฐาน “พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์” ระบุว่า หลังปราบเขมรพระนครได้แล้ว ศักราช 806 ขวตศก (พ.ศ. 1987) ได้เสด็จไปปราบ “พรรค” ตั้งทัพหลวงอยู่ที่ “ตำบลปะทายเขมม” ทรงชนะศึกได้กวาดต้อนเชลยได้ว่า 120,000 คน (ศิลปากร, 2498: 133)

“ตำบลปะทายเขมร” อยู่ที่ใดนั้น รองศาสตราจารย์ ดร. ศานติ ภัคดีคำ ได้สืบค้นหลักฐานทั้งพระราชพงศาวดารและแผนที่เก่า ให้ข้อสรุปที่น่าเชื่อว่า บริเวณดังกล่าวนั้นตรงกับ “ท่าเกษม” หรือ “ด่านพระจารึก” หรือที่ชาวบ้านเรียก “หนองด่าน” ปัจจุบันคือที่ตำบลท่าเกษม อำเภอเมืองจังหวัดสระแก้ว (ศานติ ภัคดีคำ, 2557: 189) และ “พรรค” ที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) กษัตริย์อยุธยาผู้พิชิตเมืองพระนครของกัมพูชานั้น ก็น่าจะหมายถึงเขมรกลุ่มเจ้าพญาสัต (พงศาวดารกัมพูชาเรียกว่า “พญาสัต”) เจ้าพญาสัตเป็นเชื้อสายราชวงศ์กัมพูชาและสมัครพรรคพวกที่พยายามต่อสู้กับกองทัพอยุธยา แย่งชิงเมืองพระนครคืนจากอยุธยาได้สำเร็จ แต่ต้องทรงทิ้งเมืองไปอยู่เมืองบาसानระยะหนึ่ง เพื่อหลบเลี่ยงการติดตามของกองทัพอยุธยา (บุญเรือง คัชมาย์, 2543: 48-52)

เมื่อพิจารณาร่องรอยหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดี ยังมีความสมเหตุสมผลที่เจ้าพญาสัต จะมาตั้งฐานที่มั่นในบริเวณฝั่งตะวันตกของเขมรพระนคร ซึ่งเป็นฝั่งตะวันออกของอยุธยา เนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งชุมชนเก่าแก่ของเขมรมาตั้งแต่สมัยก่อนพระนคร ปรากฏหลักฐานเป็นโบราณสถานและศิลปวัตถุที่พบมากมาย อีกทั้งจากหลักฐาน “จารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ” ที่ระบุถึงเส้นทางเดินทัพของเจ้าสามพระยาเอาไว้ การที่เจ้าสามพระยาทรงนำทัพไปตีบ้านเมืองในแถบที่ราบสูงโคราช ก่อนที่จะเข้าไปตีเมืองพระนคร ก็ทำให้เขตที่ราบสูงโคราชไม่อาจใช้เป็นที่มั่นของการรวบรวมกำลังแย่งชิงเมืองคืน ผิดกับฝั่งตะวันตกห่างจากเมืองพระนครเพียงราว 150 กิโลเมตร ที่ยังไม่ถูกคุกคามจากกองทัพอยุธยา

ตัวเลข 120,000 คน ที่เป็นเชลยศึกในคราวทำสงครามปราบปรามครั้งดังกล่าวนี้ สะท้อนว่าบริเวณที่เขมรฝ่ายตรงข้ามเจ้าสามพระยาไปตั้งอยู่นั้น คงเป็นชุมชนใหญ่ที่มีกำลังไพร่พลมาก บริเวณสำคัญที่ตั้งอยู่ระหว่างท่าเกษมกับเมืองพระนคร เจ้าสามพระยาซึ่งยกทัพติดตามเข้าศึกมาจากเมืองพระนคร ดังนั้น ข้าศึกของพระองค์จะต้องตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ไม่ไกลจากท่าเกษม บริเวณที่ปรากฏปราสาทเขมร เช่น ที่บ้านปราสาท กบินทร์บุรี หรืออย่างเมืองอมรเทวีที่คลองรัง ปราชินบุรี นั้นอยู่ไกลเกินที่จะทรงตั้งทัพหลวงบัญชาการศึกที่ท่าเกษม

หลักฐานร่องรอยศิลปกรรมและโบราณคดี ยังพบว่าบริเวณท่าเกษมต่อถึงสระแก้วสระขวัญเป็นสถานที่สำคัญ ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยของผู้คนและเป็นชุมชนใหญ่ มีสระน้ำโบราณอยู่ไม่ไกลกันถึง 4 แห่ง คือ สระแก้วสระขวัญในสวนสาธารณะตัวจังหวัด สระหนองสาธิตในค่ายไพร่ระย่อเดช สระหนองด่านที่บ้านท่าเกษม ตำบลท่าเกษม สระหนองสระพระเนตร ตำบลท่า

เกษม อำเภอมืองสระแก้ว เป็นต้น โดยเฉพาะบริเวณสระหนองพระเนตรนั้น ปรากฏร่องรอย โบราณสถาน เหลือแต่ฐาน

“ปราสาทหนองสระหนองพระเนตร” เป็นโบราณสถานสร้างด้วยศิลาแลงและอิฐ ประกอบด้วยปราสาทประธาน ตั้งอยู่ตรงกลางทางทิศตะวันออก มีโคปุระเป็นประตูทางเข้าสู่ โบราณสถาน มีแนวกำแพงแก้วและคูน้ำล้อมรอบ กำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลง ตัวปราสาท ประธานก่อด้วยอิฐ มีสระน้ำขนาดใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ห่างจากโบราณสถานไปราว 100 เมตร ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พบบ่อตัดศิลาแลง เป็นแหล่งวัตถุดิบในการสร้างโบราณสถาน เมื่อพิจารณารูปแบบอาคารก็เห็นว่าเป็นศาสนสถานในศิลปะเขมร มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธ ศตวรรษที่ 12-18 (อุดม เขยกิจวงศ์, 2552: 415-416)

โบราณวัตถุที่พบบริเวณสระหนองพระเนตรก็เป็นของสำคัญ ตามที่คณะกรรมการ ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ได้รวบรวมไว้ ก็ได้แก่ พระพุทธรูปหินสีเขียว 3 องค์ ฝังอยู่ใต้พื้นศาสนสถาน, เศษหม้อไห, เครื่องมือเครื่องใช้ทำด้วยเครื่องปั้นดินเผาจำนวนมาก เศษกระดูกมนุษย์ กำไลสำริด พระพุทธรูปหินสีเขียวสูง 1 เมตร อีกจำนวน 1 องค์ เป็นต้น (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 71)

ส่วนบริเวณสระแก้วสระขวัญ พบโบราณวัตถุสำคัญ ได้แก่ เหรียญเงินสมัยรัชกาลที่ 5 จำนวน 1 เหรียญ มีด 1 เล่ม ฝาโลหะเหล็ก 2 อัน มีดปอกหมาก 2 เล่ม เคียว 1 เล่ม โซ่ 5 เส้น เศษ ถ้วยชามกระเบื้องลายคราม 7 ชิ้น เศษวัสดุสำริด 2 ชิ้น เศษเครื่องปั้นดินเผาอีกเป็นจำนวนมาก เป็นต้น (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 71) ของบางชิ้นเช่นเหรียญเงินสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นหลักฐานว่าได้มีผู้เข้าไปอาศัยอยู่ในช่วงระยะดังกล่าว ภายหลังจากที่ร้างไปในสมัยอยุธยาหลัง พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา

เนื่องจากปราสาทสระหนองพระเนตร อายุไม่ถึงพุทธศตวรรษที่ 20 ช่วงที่เจ้าพญาเขต กับสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ทำศึกกัน อีกทั้งปราสาทสระหนองพระเนตร ยังอยู่ในบริเวณใกล้กันมากเกินไปกับหนองด่านหรือ “ปะทายเขมร” สถานที่ตั้งทัพหลวงของ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ดังนั้น บริเวณที่เป็นที่ตั้งทัพของกลุ่มเจ้าพญาเขต ก็น่าจะเป็นบริเวณสระแก้วสระขวัญ คือตัวอำเภอมืองสระแก้วปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างจากตำบลท่าเกษมเพียง 8 กิโลเมตรเท่านั้นนั่นเอง

ตัวเลข 120,000 คน ที่เป็นเชลยศึก ถูกกวาดต้อนไปยังกรุงอยุธยา ยังมีความสมเหตุสมผลที่จะเชื่อได้ว่า น่าจะเป็นสาเหตุการเสื่อมสลายของชุมชนเมืองโบราณของเขมรที่เมืองสระแก้วอีกด้วย ขณะที่ร่องรอยหลักฐานจากความทรงจำของคนในต้นรัตนโกสินทร์ ดังจะพบได้จาก “พระราชพงศาวดารคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกภาค 3” แต่งโดย พระนิมิตอักษร (พุทธ์ นนทกระกุล เสนาลักษณ์) กรมพระอาลักษณ์ กล่าวถึงร่องรอยความเจริญรุ่งเรืองในอดีตของสถานที่นี้เอาไว้ดังต่อไปนี้ :

“ถัดถึงสระแก้วด้านดิน ด้านท่าธรนินทร์ ทางน่านธารน้ำจันทบุรี
 ไหลมาแม่น้ำเมืองมี นามขานคดี นครนายกยืนนาน
 กองทัพคำมคลองคันสถาน อาบกินสำราญ ทุกหมู่และหมวดนายกอง
 ขึ้นทุ่งปราสาททั้งผอง เห็นถิ่นฐานปอง มาทำเป็นที่สถานเวียง
 ครั้งคราวเบารานลือเสียง มีกระษัตริย์กรุงเกรียง กิตยศระบือลือชา
 จัดสร้างเปนปราสาทมา ดิคืออยู่ไม่ถา วรแล้วก็ร้างโรยไป
 เหลือแต่ฐานทำทนมไผท แทนที่ประทับใน ณ กลางปราสาทสร้างดี
 ลีลาแลงแห่งเดียวดูสี แดงคงทนมทวิ อยู่ได้นานนับนรินทร์
 ถัดถึงทุ่งประพาศภูธร ทุ่งใหญ่ไกลนคร สำหรับประพาศพฤษชา
 มีสระสนานโตโอฬาร จัดรัศคณณา ในสิบห้าเส้นเปนประมาณ
 รุกขารขึ้นรอบบริมธาร ที่รื่นสำราญ สำหรับประเวศวนารมย์”

(อ้างอิงใน ศานติ ภักดีคำ, 2557: 169)

“ทุ่งปราสาท” ดังกล่าวข้างต้น ดูจะตรงกับปราสาทสระหนองพระเนตร มากกว่าแห่งใดในย่านบริเวณตัวเมืองสระแก้ว ส่วน “สระสนานโตโอฬาร” รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ในระยะห่างจากปราสาทสระหนองพระเนตรราว 15 เส้น มีรุกขาร (ต้นไม้) ขึ้นปกคลุมโดยรอบ เป็นที่รื่นรมย์แก่ชาวเมืองและคนเดินทางที่ผ่านมายังบริเวณดังกล่าว (ประเวศวนารมย์) ก็ดูจะตรงกับบริเวณสระแก้วสระขวัญในตัวเมืองสระแก้วนั่นเอง

การสร้างเมืองสมัยใหม่ บ้านจัดสรร อาคารบ้าน ร้านค้าตึกกรมต่างๆในพื้นที่ เป็นผลทำให้แนวคูเมืองเดิมถูกลบไปเป็นเวลาช้านาน แม้แต่ตัวสระแก้วสระขวัญเอง ก่อนตั้งเป็นจังหวัดเมื่อ พ.ศ. 2536 ก็ยังปรากฏร่องรอยเพียงแนวคูน้ำเล็ก ๆ เท่านั้น ภายหลังจากที่ได้ประกาศยกฐานะแยกตัวจากจังหวัดปราจีนบุรี ก็ได้มีการพัฒนาพื้นที่ ปรับปรุงสระโบราณ กั้นบริเวณทำเป็นสวนสาธารณะและแหล่งท่องเที่ยวประจำจังหวัดดังปรากฏในปัจจุบัน

เขาฉกรรจ์ โคกมะกอก เขาสามลิบ แหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์

“เขาฉกรรจ์” ตั้งอยู่ที่บ้านเขาฉกรรจ์ ตำบลเขาฉกรรจ์ อำเภอเขาฉกรรจ์ จังหวัดสระแก้ว ริมทางถนนสายสระแก้ว-วังน้ำเย็น-จันทบุรี ห่างจากตัวเมืองสระแก้วราว 17 กิโลเมตร เป็นเขาหินปูนตระหง่านในพื้นที่ยาวประมาณ 1.8-2 กิโลเมตร ปกคลุมด้วยป่าสวนรุกขชาติ เป็นที่ตั้งของวัดสำคัญของอำเภอเขาฉกรรจ์ เช่น วัดถ้ำทะลุเขาฉกรรจ์และสำนักวิปัสสนา มีลำคลองพระสทิงอยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกราว 200-500 เมตร และมีคลองสาขาไหลผ่านทั่วบริเวณ อีกทั้งยังอยู่ไม่ไกลจากแหล่งชุมชนมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์อย่างแหล่งโบราณคดีโคกมะกอก บ้านโคกมะกอก ตำบลเขาสามลิบ อำเภอเขาฉกรรจ์ ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของเขาฉกรรจ์ เขาฉกรรจ์มีถ้ำอยู่มากถึง 32 ถ้ำ (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 72)

จากการสำรวจถ้ำโดยกรมศิลปากร พบร่องรอยหลักฐานต่างๆ ได้แก่ เศษภาชนะดินเผา เนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ เศษภาชนะดินเผาเนื้อแกร่งเผาด้วยอุณหภูมิสูง ชนิดเคลือบสีน้ำตาล, ลูกปัดแก้วและลูกปัดดินเผาสีต่าง ๆ แก้วดินเผา เศียรพระพิมพ์ศิลปะเขมร-ลพบุรี เครื่องถ้วยเขมร เศษกระดูกสัตว์ เศษถ้ำถ่าน เป็นต้น สันนิษฐานว่าภายในถ้ำเคยเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ และมีผู้คนอยู่ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยทวารวดีต่อถึงเขมรก่อนพระนคร (Wales, 1969 ; โบราณคดี, 2531: 252-253)

โดยเครื่องถ้วยเขมรที่พบ ซึ่งเป็นของที่มีอายุรุ่มขึ้นมากสุดในจำนวนวัตถุที่พบนั้น พบว่าเป็นเครื่องถ้วยที่มาจากแหล่งเตาเผาที่อำเภอบ้านกรวด อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ และที่เตาบ้านสวน จังหวัดสุรินทร์ เครื่องถ้วยแบบนี้มักผลิตจากเตาเดียวกัน มีเทคนิคการผลิตและรูปแบบซึ่งแสดงให้เห็นอิทธิพลจากเครื่องถ้วยจีนในสมัยปลายราชวงศ์ถัง (พุทธศตวรรษที่ 15-16) นอกจากนี้ไม่ไกลจากเขาฉกรรจ์ ที่แหล่งโบราณคดีบ้านโคกมะกอก ยังพบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยโลหะ เช่น ขวาน มีด จอบ อาวุธปลายแหลม หินลับ เครื่องประดับ เช่น กำไลสำริด กระปวนสำริด ลูกปัดหิน เป็นต้น (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 72)

สำหรับเรื่องเล่าเชิงตำนานนิทานท้องถิ่นเกี่ยวกับสถานที่นั้น มีตำนานเรียกว่า “ตำนานเขาทะเล” (ถ้ำทะเล) เกี่ยวกับสาเหตุการเกิดถ้ำทะเล คือ ถ้ำใหญ่ของเขาแห่งนี้ ที่มีลักษณะเป็นช่องถ้ำทะเลจากทางทิศเหนือและใต้ สามารถเข้าสู่ถ้ำนี้จากทางทิศเหนือ แล้วเดินขึ้นไปชมภาพวิทิวทัศน์จากอีกปากถ้ำทางทิศใต้ ตำนานเล่าว่า เจ้าชายแห่งเขาฉกรรจ์ไปหลงรักลูกสาวยักษ์เมืองสระพระเนตร และได้แปลงกายไปซ่อนอยู่ในสระ ลูกสาวยักษ์ลงไปอาบน้ำ จึงได้พบรักและพากันหนีมาอยู่ที่เขาฉกรรจ์ พอยักษ์ทราบเรื่องก็ยกทัพมาตามจับ แต่ตามไม่ทัน จึงใช้ธนูยิงไปถูกภูเขาทะเล กลายเป็นรูโหว่กลางภูเขา (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 120)

สำหรับที่มาของนาม “เขาฉกรรจ์” นั้น มีข้อสันนิษฐานและตำนานเกี่ยวข้องอยู่ 2 ฉบับ ตำนานฉบับแรก เป็นตำนานเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระนเรศวร ตำนานฉบับที่สอง อ้างความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน มีรายละเอียดดังลำดับต่อไปนี้

ตำนานที่หนึ่ง เรียกว่า “ตำนานทัพองค์ดำและเขาฉกรรจ์” เล่าว่าในสมัยสมเด็จพระนเรศวรทรงครองกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น ได้มีสัมพันธไมตรีกับเขมร แต่เขมรไม่ซื่อตรง คราวใดที่ไทยติดศึกสงครามกับพม่า เขมรมักจะยกกองทัพเข้ามาบริพัตร และกวาดต้อนชาวไทยไปเป็นเชลยเสมอ แต่เมื่อใดที่ไทยอยู่สุขสงบดี เขมรก็จะทำตัวเป็นมิตรที่ดี เมื่อเป็นเช่นนี้บ่อยเข้า สมเด็จพระนเรศวรก็ไม่ทรงพอพระทัย ครั้นว่างจากศึกพม่าก็ยกทัพเล็กๆจะไปปราบเขมรให้สำนึก แต่เมื่อกองทัพมาถึงชายแดน ก็เห็นว่าเขมรมีกำลังมากอยู่ ดังนั้น พระองค์จึงให้ทหารในกองทัพที่เดินทางมากับพระองค์ไปฝึกปรือชาวบ้านในหมู่บ้านต่างๆในบริเวณจังหวัดสระแก้ว ให้ใช้อาวุธปืนเพื่อจะได้เป็นกำลังไปรบกับเขมร และเป็นกำลังในการต่อสู้กับเขมรต่อไปภายหน้า (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 120)

เมื่อฝึกเสร็จในคืนวันพระจันทร์เต็มดวง เช้าวันรุ่งขึ้นก็ให้แม่ทัพนายกองเหล่านั้น นำชาวบ้านที่ตนไปฝึกมาพบกันที่ภูเขารูปร่างประหลาด ส่วนพระองค์ประทับอยู่ที่เส้นทางระหว่างภูเขารูปร่างประหลาดกับชายแดนไทย-เขมร ซึ่งต่อมาภายหลังเรียกที่นั่นว่า “ทัพองค์ดำ” เมื่อถึงวันนัดแม่ทัพนายกองต่างก็พาทหารที่ตนไปฝึกและอาวุธมาพร้อมกันที่ลานแห่งนั้น ทหารเหล่านั้นล้วนเป็นชายหนุ่มที่อยู่ในวัยกำยำ หรือวัยฉกรรจ์ จึงเรียกเขาที่นั่นว่า “เขาฉกรรจ์” ตั้งแต่นั้นมา (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 120)

ตำนานที่สอง อ้างอิงที่มาของชื่อ “เขาฉกรรจ์” ว่าร่อนมาจากคำว่า “เขาฉกัณฑ์” ซึ่งมีที่มาจากชื่อพิธีฉกัณฑ์ อันเป็นพิธีตัดไม้ข่มนามก่อนทำศึก เชื่อกันว่าใน พ.ศ. 2310 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้มาทำพิธีตัดไม้ข่มนามที่นี้ ก่อนทำศึกรวบรวมแผ่นดินกอบกู้บ้านเมือง จนสำเร็จ และปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 72)

แต่น่าเสียดายที่ตำนานทั้งสองฉบับนี้ ไม่มีหลักฐานทั้งประเภทลายลักษณ์อักษรและโบราณคดี ยืนยันถึงความเป็นไปได้ เรื่องการเดินทางไปตีเขมรในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ตามความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา มิได้มีเรื่องปรากฏตั้งตำนานบอกเล่า ไม่มีเรื่องกล่าวถึงเขาฉกรรจ์นี้ได้เลย ตำนานนี้จึงน่าจะเป็นเรื่องเล่าในท้องถิ่น เกิดขึ้นภายหลังจากที่มีการแบ่งแยกประเทศเป็นรัฐชาติระหว่างสยามกับกัมพูชาแล้ว จึงเกิดเรื่องเล่าเกี่ยวกับชายแดนขึ้นในลักษณะดังกล่าวนี้ โดยอ้างอิงเชื่อมโยงสถานที่ท้องถิ่นเข้ากับวีรบุรุษแห่งชาติอย่างสมเด็จพระนเรศวร เพื่อแสดงความรักชาติบ้านเมืองแผ่นดินไทย

ส่วนหลักฐานการเดินทางของพระเจ้าตากสินเมื่อ พ.ศ. 2310 ซึ่งได้จาก “พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และเอกสารอื่น ๆ ” นั้น (ศิลปากร, 2553) ไม่พบว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินจะเคยเดินทางผ่านมาในบริเวณนี้แต่อย่างใด หลังออกจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 สมเด็จพระเจ้าตากสินและสมัครพรรคพวกมุ่งหน้ามาทางตะวันออกถึงด่านกบแจะ (ประจันตคาม) พักทัพแล้วเสด็จข้ามแม่น้ำประจันตคาม จากนั้นวกลงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ตามไปยังดงศรีมหาโพธิ์ บางคล้า ชลบุรี ระยอง และจันทบุรีตามลำดับ พระองค์มิได้เสด็จมาถึงสระแก้วและเขาฉกรรจ์แต่อย่างใด

ด้วยไม่พบหลักฐานลายลักษณ์อักษรอย่างอื่นมายืนยันหรือหลักอ้างอิงความน่าเชื่อถือของพระราชพงศาวดารฉบับที่เรียบเรียงโดยอาลักษณ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน อีกทั้งหลักฐานโบราณวัตถุที่พบในสถานที่ที่เป็นของโบราณที่มีอายุตกไปถึงช่วงก่อนเขมรพระนครเสียอีก ถึงจะพบเครื่องอาวุธที่บ้านโคกมะกอก ก็เป็นอาวุธโบราณก่อนสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาไปเป็นอันมาก เรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมาทำพิธีตัดไม้ข่มนามที่เขาฉกรรจ์ น่าจะเป็นเรื่องผูกโยงขึ้นตามความเชื่อท้องถิ่น ภายหลังจากที่มีการสร้างถนนหลวงหมายเลข 317 (สระแก้ว-จันทบุรี) ซึ่งเป็นผลทำให้การเดินทางติดต่อไปยังจันทบุรีของประชาชนในภาคตะวันออกและภาคอีสานมีความสะดวกกว่าทางด้านกบินทร์บุรี-พนมสารคาม-ชลบุรี-ระยอง-จันทบุรี

บ้านน้อยห้วยพะโย วัดสระลพ (วัดนครธรรม) หุ่งเขย็ก (หุ่งแขยก) วัฒนานคร

ชุมชนที่สระแก้วสระขวัญในวัฒนธรรมเขมรพระนคร คงร้างไปนาน แต่ยังปรากฏชุมชนโบราณที่มีร่องรอยสืบมาจนถึงสมัยอยุธยา อยู่ที่อำเภอวัฒนานคร ศูนย์กลางของวัฒนานครอยู่ที่วัดนครธรรม หรือชื่อเดิมว่า “วัดสระลพ” เพราะพบสระน้ำโบราณสี่เหลี่ยมผืนผ้าภายในวัด ตัววัดตั้งขึ้นใหม่ภายหลังจากชาวลาวเข้ามาตั้งถิ่นฐาน นำพระพุทธรูปหลวงพ่อก้าว พระพุทธรูปศิลปะแบบล้านช้าง จากบ้านจิก มาประดิษฐาน ถือเป็นศูนย์รวมจิตใจความยึดเหนี่ยวของชาววัฒนานครที่สำคัญยิ่ง

มีตำนานท้องถิ่นเล่าว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองละแวกของกัมพูชา ได้มาพักทัพค้างแรมและโปรดให้ขุดสระขึ้น ชาวบ้านและทางวัดเชื่อกันว่า สระดังกล่าวคือ “สระลพ” ที่อยู่ภายในวัดนครธรรม ตำนานเรื่องนี้คล้ายคลึงกับเรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ตัวอำเภอเมืองสระแก้ว ตัวสระลพมีขนาดเล็กกว่าสระแก้วสระขวัญ ไม่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรยืนยันว่า สระดังกล่าวเป็นสระที่ขุดโดยกองทัพสมเด็จพระนเรศวร

อย่างไรก็ตาม บริเวณไม่ไกลจากตัวอำเภอวัฒนานคร ยังมีแหล่งโบราณคดีที่เป็นสระน้ำอยู่ถึง 2 แห่ง คือ “อ่างศิลา” ที่บ้านนางาม ตำบลท่าเกวียน และสระบารายที่ปราสาทห้วยพะโย บ้านน้อย ตำบลวัฒนานคร บริเวณช่วงระหว่างห้วยพะโยกับอ่างศิลา ซึ่งมีสระลพอยู่ตรงกึ่งกลางนี้ ตรงกับอาณาบริเวณที่มีชื่อเรียกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ครั้งสยามทำศึกกับเวียดนาม (อาณาจักรสยามยุทธ์) เรียกว่า “หุ่งเขย็ก” หรือ “หุ่งแขยก” (สันนิษฐานว่า มาจากคำภาษาเขมร)

บริเวณ “อ่างศิลา” หลักฐานศิลปกรรมถูกทำลายไปมาก แต่ที่บ้านน้อยห้วยพะโย ยังปรากฏร่องรอยปราสาทแบบเขมรหลงเหลืออยู่ เป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธมหายาน สำหรับประจำอโรคยาศาลหรือสถานพยาบาลของเขมรโบราณ มีอายุตกถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 แต่ร่องรอยหลักฐานการก่ออิฐไม่สอปูนแบบอยุธยา ที่ปรากฏอยู่ในตัวปราสาท ก็สะท้อนว่ามีการบูรณะซ่อมแซมและใช้งานสถานที่นี้มาจนถึงสมัยอยุธยา เพราะอยู่ในเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างอยุธยากับเขมรพระนคร (Naghten, 2014: 397-418)

ตัวปราสาทจึงเห็นรูปแบบอโรคยาศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เด่นชัด เช่นเดียวกับปราสาทตาเมือนโต๊จ อำเภอท่ายาง จังหวัดสุรินทร์ (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2548: 155-156) ผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยม หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีแนวกำแพงแก้วก่ออิฐปนแลงล้อมรอบ มีปราสาทประธาน 1 หลัง ตั้งอยู่ตรงกลาง เพื่ออุทิศถวายให้กับพระพุทธรูปเจ้าโศกขัยคุรุไพฑูริย์

ประภา (องค์เดียวกับพระพุทธเจ้ามหาไวโรจนะ ผู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์สำคัญตามคติ มหายาน ตามความเชื่อว่าเป็นเจ้าแห่งการรักษาโรค หรือพระพุทธเจ้าที่มีบทบาทหน้าที่โดดเด่นทางด้าน การแพทย์ ผู้ทรงมีประกายดุจดั่งแก้วไพฑูริย์ รูปของพระองค์มักจะมีตลับยาหรือ หม้อน้ำอยู่ในพระหัตถ์ การนิยมประดิษฐานพระพุทธเจ้าโกษชัยคุรุฯ อยู่ในปราสาทประธาน ของศาสนสถานประจำโรคยาศาล ก็เพื่อผู้ป่วยที่มารักษาตัวอยู่โรคยาศาล ได้กราบไหว้ขอให้ ทรงรักษาผู้ป่วยให้หายจากโรค) (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2528: 129) มีบรรณาลัยหันหน้าไปทางทิศ ตะวันตก มีโคปุระเฉพาะทางทิศตะวันออก และมีช่องประตูขนาดเล็ก อยู่ทางทิศใต้ของโคปุระ ด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกกำแพงมีสระบาราย

นอกจากนี้ปราสาทห้วยพะโยยังเป็นสถานที่พบทับหลังหินทราย ศิลปะแบบไพรกเมง อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13 แต่ไม่อาจใช้ทับหลังนี้สำหรับการกำหนดอายุของโบราณสถาน แห่งนี้ เนื่องจากเป็นวัตถุเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น และหากเป็นของตั้งอยู่บริเวณสถานที่ปราสาท แห่งนี้มาแต่เดิม ก็กลับไม่พบศิลปกรรมอย่างอื่นที่เกี่ยวข้อง ศิลปกรรมอีกชิ้นที่สำคัญที่พบที่นี้ยัง ได้แก่ ชิ้นส่วนราชยานสำริด ศิลปะเขมรแบบบายน อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2556: 219-232 ; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2557: 162-187)

ที่กล่าวข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าบริเวณที่เป็นอำเภอดมณนครปัจจุบัน ในอดีตเคยเป็น ย่านชุมชนโบราณสำคัญ มีผู้คนอาศัยอยู่มาก ในพุทธศตวรรษที่ 22 ช่วงที่อโยธยาต้องเผชิญศึกอยู่ กับพม่า จนนำไปสู่เหตุการณ์เสียกรุงครั้ง พ.ศ. 2112 พญาละแวกได้นำทัพมากวาดต้อนผู้คนตาม หัวเมืองชายพระราชอาณาเขตด้านตะวันออกของอโยธยา อันได้แก่ ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา จันทบุรี ชลบุรี จนถึงกับยกทัพล่วงเข้ามาประชิดเมืองอโยธยาในรัชกาลสมเด็จพระ มหารธรรมราชา พญาละแวกตั้งทัพหลวงอยู่ที่วัดสามพิหาร แม้เป็นช่วงที่อโยธยาบอบช้ำจาก สงครามกับพม่า สมเด็จพระมหารธรรมราชาก็สั่งให้ไพร่พลชาวเมืองระดมปืนใหญ่ยิงจากพระนคร ต้องพญาจำปาธิราช ช่างทรงพระที่นั่งพญาละแวก ล้มตาย พญาละแวกจึงถอยทัพกลับกัมพูชา (ศิลปากร, 2553: 133-134)

พัฒนานครคงได้รับผลกระทบจากสงครามกวาดต้อนในต้นพุทธศตวรรษที่ 22 นั้นด้วย เพราะอยู่ในเส้นทางเดินทัพของพญาละแวก แต่ไม่น่าจะถึงกับร้างไปเสียทีเดียว เพราะมีเรื่องราว อยู่ในช่วงสมัยธนบุรี กรมหมื่นเทพพิพิธยังเคยใช้เส้นทางผ่านบริเวณดังกล่าวนี้ สำหรับเดินทาง จากปราจีนบุรีข้ามช่องเขาไปยังนครราชสีมา ตั้งตัวเป็นชุมนุมเจ้าพิมายในเวลาต่อมา

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2557: 267-268) รวมถึงเส้นทางที่กรมหมื่นเทพพิพิธใช้ในการหลบหนี เมื่อทำศึกกับพระเจ้าตากสินแตกพ่าย ก็เป็นเส้นทางมาที่บริเวณใกล้ปราสาทพะโค ที่อำเภอโคกชัย จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน ซึ่งมีช่องเขาที่สามารถข้ามลงมายังแนวพระปราง และเส้นทางนี้ก็เป็นที่รู้จักดีในหมู่พ่อค้าชาวจีน พระเจ้าตากสินกับสมครพรรคพวกเมื่อตัดสินใจจะเดินทางไปช่องสุ่มกำลังที่เมืองจันทบุรี จึงใช้เส้นทางออกจากอยุธยาตรงมาเส้นนี้ แต่ตัดแยกลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ เมื่อถึงด่านกบแจะ (ประจันตคาม) (ศิลปากร, 2553: 38)

“เมืองไผ่” เมืองในวัฒนธรรมทวารวดี ท่ามกลางถิ่นเขมรพระนคร

“เมืองไผ่” ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองไผ่ ตำบลเมืองไผ่ อำเภอรัฐประเทศ จังหวัดสระแก้ว ห่างจากที่ว่าการอำเภอรัฐประเทศ ไปตามถนนรัชชวิถี ประมาณ 15 กิโลเมตร ศูนย์กลางอยู่ที่บริเวณปราสาทเมืองไผ่ เมืองไผ่มีสภาพเป็นคูเมืองโบราณแบบทวารวดี ล้อมรอบ 2 ชั้น ผังเมืองเป็นรูปไข่ขนาด 1,000 x 13,000 เมตร ตัวเมืองแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คล้ายสองเมืองติดกัน แต่ลักษณะดังกล่าวก็เทียบได้กับเมืองสีมา ที่นครราชสีมา และเมืองศรีเทพ ที่เพชรบูรณ์ ซึ่งมีลักษณะผังเมือง 2 เมืองติดกันเช่นกัน สำหรับเมืองไผ่นั้น สันนิษฐานว่าส่วนแรกเป็นที่ตั้งเมือง อีกส่วนหนึ่งนั้นมีลำห้วยไผ่ไหลผ่านกลาง เชื่อว่าเป็นพื้นที่การเกษตร ห้วยไผ่ที่ไหลผ่านนี้จะนำไปถึงคลองลึก ที่บริเวณแนวชายแดนไทย-กัมพูชา (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 92)

หลักฐานที่พบภายในเมืองและนอกเมือง เป็นเนินดินที่อยู่อาศัยและเนินดินโบราณสถานหลายแห่ง ซึ่งบางแห่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นปราสาทแบบเขมร เพราะพบแผ่นหินรูปอัมรินทร์แหล่งโบราณคดีเมืองไผ่มีหลักฐานจากที่พบธรรมจักร ร่องรอยสถาปัตยกรรมแบบทวารวดีแต่ถูกเรียกตามความเข้าใจท้องถิ่นว่า “ปราสาท” (ปราสาทเมืองไผ่) ประกอบกับพบชั้นดินสมัยทวารวดี จึงเชื่อกันว่ามีอายุถึงสมัยทวารวดีตอนต้น ราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-14 และเชื่อกันว่าเป็นเมืองหน้าด่านและที่พักคนเดินทางระหว่างเมืองชายทะเลภาคกลางของสยาม และเมืองพระนคร (นครวัดนครธม) ของกัมพูชา คนพื้นบ้านเล่ากันว่า เมืองนี้มีชื่อเดิมว่า “เมืองไพศาลี” (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 92) เมื่อพิจารณาสภาพภูมิสถานที่ตั้งซึ่งอยู่ท่ามกลางแวดล้อมของแหล่งโบราณสถานเนื่องในวัฒนธรรมเขมรแล้ว ก็น่าสนใจว่าแม้แต่เขมรโบราณก็ยังยอมให้ชุมชนเมืองของคนที่มีความเชื่อต่างจากตนตั้งอยู่ในท้องถิ่นย่านเดียวกับตนได้

อรัญประเทศ โคนสูง ตาพระยา: ดินแดนเขมรก่อนพระนคร

สระแก้วบริเวณอำเภออรัญประเทศ อำเภอโคกสูง และอำเภอตาพระยา กล่าวได้ว่าเป็นดินแดนของเขมรก่อนพระนคร เพราะเป็นสถานที่ตั้งของแหล่งโบราณสถานและศิลปวัตถุที่มีอายุตกถึงสมัยก่อนการก่อตั้งเมืองพระนครของกัมพูชา ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 ภายหลังเมื่อมีการก่อตั้งปราสาทนครวัดขึ้นแล้วในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 อาณาบริเวณทิศตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำบางปะกง ก็ยังคงมีสถานะและบทบาทเป็นแคว้นสำคัญของอาณาจักรกัมพูชาเรื่อยมา (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537: 11-29 ; Mollerup, 2012: 44-50)

โบราณสถานประเภทปราสาทเขมรที่พบในแถบชายแดนจังหวัดสระแก้ว มักเป็นโบราณสถานที่มีอายุตกถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ร่นขึ้นไป โดยยึดถือตามวิธีการจำแนกศิลปกรรมแบบกัมพูชา โดยศาสตราจารย์ของ บอสเซอเลีย (Jean Boisselier) นักวิชาการสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ที่ได้จำแนกศิลปะเขมรออกเป็น 3 ช่วงสมัยหลัก คือ สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร (Angkor) แบ่งย่อยเป็น 4 สมัยย่อย คือ ศิลปะแบบพนมตา (ประมาณ พ.ศ. 1083-1150) ศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก (ประมาณ พ.ศ. 1143-1193) ศิลปะแบบไพรกเม็ง (ประมาณ พ.ศ. 1178-1243) ศิลปะแบบกำพงพระ (ประมาณ พ.ศ. 1249-1343), สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ ได้แก่ ศิลปะแบบกุเลน (ประมาณ พ.ศ. 1368-1418) และสมัยเมืองพระนคร (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2544: 135)

ตัวอย่างโบราณสถานปราสาทสมัยก่อนพระนคร ที่ตั้งอยู่ในบริเวณชายแดนตะวันออก ได้แก่ “ปราสาทเขาน้อยสีชมพู” ที่บ้านคลองน้ำใส ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ “ปราสาทตึกก้อกรม” ที่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาททัพเซียม” ที่บ้านทัพเซียม ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทเขาลั่น” ที่บ้านเจริญสุข ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “ปราสาทตาใบ” ที่ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทพูนผล” หรือ “ปราสาทหนองตาบูน” ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทหนองผักนึ่ง” บ้านน้อยละมติม ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทช่องสะแจง” ตั้งอยู่บนเขาบรรทัด อำเภอตาพระยา โบราณสถานแหล่งตัดหินที่เขารัง อำเภอตาพระยา เป็นต้น (วิณา มุลมงคล, 2554)

จากที่เป็นดินแดนเก่าแก่ของเขมรโบราณ มีร่องรอยผู้คนอยู่อาศัยมากนี้ อีกทั้งโบราณสถานที่พบยังส่งอิทธิพลไปให้แก่ศาสนสถานในเมืองพระนครของกัมพูชา จึงน่าจะเชื่อได้ว่า คนในแถบบริเวณนี้จะเป็นผู้มีบทบาทสร้างเมืองพระนครของกัมพูชาขึ้น โดยร่วมมือกับชาวเขมรจากบริเวณที่ราบสูงโคราช สถานที่ตั้งของโบราณสถานล้วนอยู่ในเส้นทางติดต่อที่สามารถเดินทางไปยังอีกฝั่ง

ของกัมพูชาได้โดยสะดวก เพราะดินแดนถัดจากบริเวณนี้ไปทางตะวันออก ข้ามแนวชายแดน จะเป็นที่ราบกว้าง มีลำน้ำสำคัญที่มีขนาดกว้างและลึกอย่างแม่น้ำพรหมโหดไหลผ่านไปจนถึงที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมรที่เมืองเสียมเรียบ จึงไม่น่าแปลกใจที่ดินแดนแถบวัฒนานคร คลองหาด อรัญประเทศ โครสูง ตาพระยา จะเป็นดินแดนที่เต็มไปด้วยวัฒนธรรมและผู้คนที่มีสัมพันธ์กับกัมพูชามากกว่าสยามประเทศไทย ซึ่งเป็นเรื่องปกติธรรมดา ชายแดนด้านอื่นก็มีลักษณะเดียวกันนี้

ชื่อเรียกดินแดนแถบนี้เช่น “ตะวันออก” ก็โดยมมองที่มีอยุธยาและกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง แต่หากมองโดยยึดถือตามประวัติศาสตร์ที่ดินแดนแถบนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอีกฝั่งของเส้นเขตแดนรัฐชาติ ก็พบว่าดินแดนแถบนี้ถือเป็น “ตะวันตก” มาก่อน นิยามของความ เป็น “ตะวันออก” และหรือ “ตะวันตก” นั้น ขึ้นอยู่กับว่า เรามองโดยมุ่งเน้นศูนย์กลางอยู่ที่แห่งใด แต่ท้ายสุดต้องไม่ลืมด้วยว่า ทุกดินแดนของโลกต่างต้องมีลักษณะพลวัตภายในของตนเอง ด้วยเหมือนกัน อยู่ที่ว่าช่วงเวลาไหนขึ้นกับที่ใดมากกว่ากัน ถ้าเป็นช่วงก่อนสมัยอยุธยาพุทธศตวรรษที่ 22 ร่นขึ้นไป ดินแดนแถบนี้จัดเป็นตะวันตกของกัมพูชา แต่หลังจากนั้นก็เริ่มมาสัมพันธ์กับความเป็นตะวันออกของสยาม

ปราสาทสติกก๊กกรมหรือปราสาทเมืองพร้าว

“ปราสาทสติกก๊กกรม” เป็นโบราณสถานที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในแถบชายแดนตะวันออก ตั้งอยู่ที่บ้านหนองเสม็ด ตำบลโคกสูง สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 15 เพื่อใช้ประดิษฐานรูปเคารพ และใช้ประกอบพิธีกรรมตามคติความเชื่อถือในลัทธิ ศาสนาฮินดู โบราณสถานประกอบด้วยองค์ปราสาท 3 หลัง หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีคูน้ำล้อมรอบ 4 ด้าน มีกำแพงแก้ว 2 ชั้น ชั้นนอกทำด้วยศิลาแลง ชั้นในทำด้วยหินทรายตัวปราสาทก่อสร้างด้วยหินทราย มีโคปุระหรือซุ้มประตูเหลืออยู่เพียง ด้านทิศตะวันออก และทิศตะวันตกเท่านั้น

คำว่า “สติกก๊กกรม” มีคำแปลแบ่งเป็น 2 นัยความหมาย ความหมายที่หนึ่ง แปลว่า “ปราสาทขนาดใหญ่ที่มีต้นกกขึ้นรกรงรัง” ความหมายที่สอง แปลว่า “เมืองที่มีต้นกกขึ้นรกในหนองน้ำใหญ่” เพราะมีหนองน้ำเป็นบารายเก่าขนาดใหญ่อยู่ติดกับปราสาททางทิศตะวันออก ค้นพบจารึก 2 หลัก ปัจจุบันจารึกทั้งสองถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ปราสาทสติกก๊กกรมเป็นปราสาทก่อด้วยหินและศิลาแลง หันไปทางทิศตะวันออก ประกอบไปด้วยตัวปราสาทและบาราย ตัวปราสาท ด้านนอกเป็นกำแพงแก้ว ก่อด้วยศิลาแลง มีทางเข้าออกสองทาง คือ ด้านตะวันออกและตะวันตก มีคูน้ำรูปตัวยูล้อมตัวปราสาท มีบาราย 2 แห่ง

ภายในระเบียงคดมีบรรณาลัย ก่อด้วยหินทราย 2 หลัง อยู่หน้าปราสาทหลังกลางซึ่งเป็นปราสาทประธาน ปราสาทด้านซ้ายมือและปราสาทองค์ประธานอยู่ในสภาพหักพัง ตามจารึกกล่าวว่า ประดิษฐานศิวิลิ่ง ด้านนอกปราสาททางทิศตะวันออกมีสระน้ำขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยม มีถนนปูด้วยหินจากตัวปราสาทไปจนถึงสระน้ำตลอดแนว ได้มีการค้นพบศิลาจารึก 2 หลัก จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ เป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกถึงอายุการสร้างปราสาทดังกล่าว กรมแห่งนี้ ตลอดจนบอกถึงวัตถุประสงค์ของการสร้างจารึกหลักที่ 2 ว่าเพื่อเฉลิมพระเกียรติแด่พระเจ้าอาทิตยวรมันที่ 2 ในโอกาสที่บูรณะปราสาทศตึกก๊กกรมสำเร็จเมื่อ พ.ศ. 1595

สำหรับจารึกสองหลักที่ค้นพบนั้น นับว่ามีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ยุคต้นของดินแดนแถบนี้เป็นอย่างมาก กล่าวถึงลำดับกษัตริย์ราชวงศ์เขมร แม้ในดินแดนเขมรเองก็ยังไม่เคยมีการพบจารึกลักษณะนี้ จารึกที่พบมี 2 หลักนั้น หลักแรก ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1480 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 (สมัยศิลปะแบบเกาะแกร์) เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการถวายทาสชายหญิงเพื่อให้ปกป้องดูแลรักษาศิวิลิ่ง หลักที่สอง ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1595 (ศิลปะแบบคลัง-บาปวน) กล่าวถึงพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ทรงพระราชทานที่ดินและผู้คน เพื่อสร้างปราสาทถวายแด่พราหมณ์สหาคีวะ ผู้เป็นอาจารย์ และกล่าวถึงประวัติการสถาปนาลัทธิเทวราช และประวัติการสืบสายตระกูลพราหมณ์ในราชสำนักของเขมร ที่มีความสัมพันธ์กับลำดับการสืบสันตติวงศ์ของกษัตริย์เขมร อันเป็นหลักฐานที่มีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เขมรสมัยโบราณอย่างมาก

จารึกหลักแรก พบที่ตำบลโคกสูง ส่วนหลักที่สอง ระบุว่าพบที่ “ปราสาทเมืองพร้าว” ซึ่งเป็นชื่อเดิมของปราสาท ชื่อน่าสังเกตคือ จารึกทั้งสองระบุศักราชต่างกัน จารึกมีลักษณะของศิลปะต่างกันตามยุคสมัย แต่หลักที่สอง มีรูปแบบศิลปะที่สอดคล้องกับตัวปราสาทมากกว่า (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544:88-89) สำหรับประเด็นปัญหาเรื่องอายุแรกสร้างตามที่จารึกสองหลักกล่าวขัดแย้งกันนี้ มีความเห็นต่างจากนักประวัติศาสตร์ศิลปะผู้เชี่ยวชาญด้านศิลปะเขมร อย่างเช่น ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กล่าวว่า จากการปรากฏรูปบุคคลขนาดใหญ่ที่กึ่งกลางของทับหลังแทนที่ลายหน้ากาล ซึ่งมีลายดอกไม้เหนือศีรษะเช่นในศิลปะแบบประตูพระราชวังหลวงนั้น ได้สื่อแสดงถึงรูปแบบโดยทั่วไปในศิลปะแบบบาปวน (ราว พ.ศ. 1600 ถึง พ.ศ. 1650)

ม.ร.ว.สุริยวุฒิ จึงเสนอข้อสรุปว่า ตัวปราสาทศักดิ์ก๊กอภิมจึงน่าจะสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 17 แต่ยังเป็นช่วงก่อนสร้างปราสาทนครวัดเล็กน้อย จึงส่งอิทธิพลบางอย่างให้กับปราสาทนครวัด ซึ่งสร้างช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 อีกด้วย (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 56-60) และจากที่มีจารึกกล่าวถึงการสถาปนาลัทธิเทวราช ทำให้เกิดการตีความและความเข้าใจโดยข้าราชการท้องถิ่น ที่มีใจรักการค้นคว้าประวัติศาสตร์โบราณคดี เช่น อภิชาติ ทวีโกโค ปลัดอำเภอโคกสูง เสนอว่าการปกครองแบบเทวราชของกัมพูชานั้น มีจุดเริ่มในรัชสมัยพระเจ้าอุทยาทิตยวรมันที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 1595 ตามที่จารึกได้ระบุไว้ เป็นต้น (อภิชาติ ทวีโกโค, 2545: 97-98)

ปราสาทเขาน้อยสีชมพู

“ปราสาทเขาน้อย” หรือ “ปราสาทเขาน้อยสีชมพู” เป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาฮินดู ตั้งอยู่บนยอดเขาน้อย ภายในพื้นที่วัดเขาน้อยสีชมพู หมู่ที่ 1 ตำบลคลองน้ำใส อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ห่างจากตัวอำเภออรัญประเทศ ประมาณ 12 กิโลเมตร ตั้งอยู่บนยอดเขาขนาดย่อม สูงราว 80 เมตร มีบันไดทางขึ้น 254 ขั้น ตัวปราสาทเป็นโบราณสถานก่อด้วยอิฐ ประกอบด้วยปราสาททิศเหนือ ปราสาทองค์กลาง และวิหารใต้ปราสาทองค์กลางยังคงมีสภาพเป็นองค์ปราสาทอยู่ แต่ปราสาททิศเหนือและวิหารทิศใต้เหลือเพียงส่วนฐานเท่านั้น กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดแต่ง พบทับหลังมีลวดลาย จมอยู่ใต้ดินด้านหน้าและด้านข้างของโบราณสถานจำนวน 5 ชิ้น นักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นศิลปะเขมรแบบไพรกเม็ง 2 ชิ้น และเป็นแบบสมโบร์ไพรกุก 3 ชิ้น มีอายุตกถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 (วิณา มุลมงคล, 2554)

ปราสาทหลังนี้เป็นศาสนสถานของศาสนาฮินดู น่าจะเนื่องในลัทธิไศวนิกาย เพราะพบเทวรูปพระแม่อุมาเทวีปางทศรศพรูปคาวายอสูร (มหิษาสูรมรรณนี) ศิวลึงค์ ฐานโยนิ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าเป็นอาคารก่ออิฐไม่ผสมปูน 3 หลัง พังทลายเหลือแต่ปราสาทองค์กลางกับเนินดินอีก 2 เนิน พบโบราณวัตถุหลายชิ้นบริเวณโบราณสถาน ได้แก่ ทับหลัง ศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก (พุทธศตวรรษที่ 12-13) ติดอยู่เหนือกรอบประตูทางเข้าองค์กลาง พบจารึกอยู่บนแผ่นวงกบ ประตูปราสาทองค์กลาง ระบุมหาศักราช 559 (ตรงกับ พ.ศ. 1180) ปราสาทเขาน้อยสร้างมาตั้งแต่ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12 ในช่วงศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก คาบเกี่ยวกับศิลปะแบบไพรกเม็ง ต่อมาได้รับการบูรณะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ตรงกับสมัยศิลปะแบบกุกเลน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2548: 90-91)

นอกจากนี้ ยังมีเสาประดับกรอบประตูเป็นศิลปะเขมรแบบกุเลน (พุทธศตวรรษที่ 14-15) ประติมากรรมรูปบุคคลมี 4 กร แต่โบราณวัตถุเหล่านี้ปัจจุบันได้สูญหายไปจากพื้นที่ และบางส่วนก็ถูกย้ายไปเก็บรักษาจนหมดสิ้น และยังพบทับหลัง 4 ชิ้น ที่ปราสาทองค์ทิศเหนือ บริเวณหน้าซุ้มประตูเป็นศิลปะเขมรแบบต่างๆ และพบโบราณวัตถุทำจากหินทรายจำนวนมาก อาทิ ศิวลึงค์ ฐานโยนี รูปเคารพศิลาฤกษ์ ธรณีประตู ประติมากรรมบุคคล ชิ้นส่วนของประติมากรรม หินลับ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องเคลือบ เช่น หม้อ ไห จานมีเชิง สังข์ดินเผา เครื่องโลหะ และชิ้นส่วนเครื่องโลหะ เช่น ตราประทับทำจากเหล็กหุ้มด้วยสำริด มีจารึกอยู่ที่ดวงตราเป็นตัวอักษรในพุทธศตวรรษที่ 16 ดำมิตทำด้วยเหล็ก ห่วงเหล็ก เชิงเทียน เป็นต้น

ที่หน้าบันไคทางขึ้นเขาน้อยมีการสร้างศาลไว้ เรียกว่า “ศาลเจ้าพ่อเขาน้อย” หรือ “เจ้าพ่อขุนดาบ” และมีการเซ่นไหว้ทุกเดือน 6 และเดือน 12 ของทุกปี และยังมีประเพณีขึ้นเขาเป็นการนมัสการเจ้าพ่อเป็นประจำทุกปี (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 84-85) เขาน้อยนี้จากสภาพที่เป็นภูเขาหินซ้อนทับกันประกบกันขึ้นกลางพื้นที่ราบ ถึงเป็นภูเขาขนาดเล็ก แต่พื้นที่โดยรอบแล้ว ก็จัดว่าเป็นพื้นที่ที่สูงที่สุดในบริเวณ การพบโบราณวัตถุทำจากเปลือกหอย ทำให้เกิดความเชื่อกันว่าในอดีตเขาน้อยเคยเป็นชายฝั่งทะเลมาก่อน เมื่อเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ มีชุมชนผู้อยู่อาศัยมาก ก็มีสถานะเป็น “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ตามคติความเชื่อพื้นเมืองของชาวอุษาคเนย์โบราณ ต่อมาเมื่อศาสนาพราหมณ์แพร่เข้ามา ก็มีสร้างศาสนสถานเนื่องในพราหมณ์-ฮินดูขึ้นบนยอดเขา สวมทับพื้นที่ของคติความเชื่อเดิม

ปราสาทเขาลิ้น

“ปราสาทเขาลิ้น” ตั้งอยู่ที่บ้านเจริญสุข ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว บริเวณริมทางถนนสายตาพระยา-บุรีรัมย์ (ถนนหลวงหมายเลข 3068) เป็นศาสนสถานตั้งอยู่บนยอดเขาลิ้น ซึ่งเป็นยอดเขาขนาดย่อม บนเชิงเขาสะแกกรอง ภายในพื้นที่ของวัดเขาลิ้น มีปราสาท 4 หลัง เหลือซากอยู่เฉพาะหลังกลาง ส่วนปราสาทด้านหน้า 2 หลัง และด้านหลัง 1 หลัง ได้ปรักหักพังไป ลักษณะปราสาทคล้ายกับปราสาทเขาน้อย ก่อด้วยอิฐเผา มีหินทรายเป็นพื้นฐาน มีส่วนซำรูดที่ยอดของปราสาท ที่วงกบประตูหินทราย การพบเศษชิ้นส่วนศิวิลึงค์และฐานโยนี ทำให้ทราบว่าเดิมเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ฮินดู มีจารึกอักษรโบราณและที่เสากรอบวงกบประตู มีลายบัวคว่ำบัวหงาย จากตัวปราสาทไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีสระน้ำขนาดใหญ่ 2 แห่ง และมีแนวถนนโบราณทอดยาวจากตัวปราสาทถึงสระน้ำ (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544:89-90)

บริเวณรอบภูเขาภูนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณ เขาโล้นถือเป็น “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ของผู้คนที่ย้ายอยู่ในชุมชนโบราณดังกล่าว อีกทั้งเขาโล้นยังอยู่ในเส้นทางระหว่างที่ราบสูงโคราชกับดินแดนที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ปราสาทสติกก้อกรม เขาน้อย เมืองฝั่ จนถึงเมืองเพนียดที่จันทบุรี ทางทิศใต้ และทางทิศตะวันออกจากเขาโล้นนี้ ยังไปถึงปราสาทบันทายฉมาร์ ที่จังหวัดบ้นเต็ยเมียนเจยของประเทศกัมพูชาอีกด้วย

สำหรับเรื่องอายุของปราสาทนั้น สันนิษฐานจากรูปแบบศิลปะหลังมีลวดลายไปไม้ล้อมรอบ ตรงกลางมีเกียรติมุขและรูปพระศิวะ ลักษณะตรงตามศิลปะเขมรแบบบาปน อายุราวประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 ปัจจุบันทับหลังนี้ได้ถูกขโมยหายไปจากปราสาท แต่ตัวปราสาทก็น่าจะสร้างก่อนทับหลังมาสักกระยะหนึ่งแล้ว ดังจะเห็นได้จากที่กรอบประตูของปราสาท ซึ่งสร้างจากหินทราย มีจารึกภาษาสันสกฤต ระบุศักราช 938 (ตรงกับ พ.ศ. 1559) ดังนั้น ปราสาทแห่งนี้จึงน่าจะสร้างตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นอย่างน้อย

ปราสาททัพเซียม

“ปราสาททัพเซียม” ตั้งอยู่ที่บ้านทัพเซียม ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว คำว่า “ทัพเซียม” เป็นคำเดียวกับคำว่า “ทับเสียม” หมายถึงสถานที่ตั้งทัพของสยาม เป็นชื่อเรียกภายหลังเมื่อไม่นานนี้ ตัวโบราณสถานเป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลงและหินทราย หันหน้าไปทางทิศตะวันออก รอบปราสาทมีมูดินทับถมตัวปราสาทเป็นเนินสูง มีกำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบ ที่ปราสาทพบศิลาจารึกสองหลัก เป็นจารึกเนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย มีการกล่าวถึงศิวลึงค์ และพระศิวะ มีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 90)

ศิลาจารึกหลักแรกอยู่ที่หลืบประตูด้านทิศเหนือของปราสาทองค์กลาง จารึกด้วยอักษรขอมโบราณเป็นภาษาเขมร กล่าวถึงผู้รับใช้ และทรัพย์สินสมบัติที่ถวายแต่ศิวลึงค์ และกล่าวถึงดินแดนบิงขลาแห่งจวารโบ ทั้งแปดทิศติดต่อกับหลักเขต ศิลาจารึกหลักที่สองอยู่ที่หลืบประตูด้านทิศใต้ของปราสาทองค์กลาง จารึกด้วยอักษรขอมโบราณเป็นภาษาสันสกฤต แต่งเป็นฉันทคือ อุเพนทรวีเชียรฉันท อินทรวีเชียรฉันท และอุปะชาติฉันท เป็นเรื่องการสรรเสริญพระเจ้าศรีสุริยวรมันพระราชประวัติบางส่วนของพระองค์และพระเทวี รวมทั้งการประดิษฐานศิวลึงค์บนภูเขาใหญ่ (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 90-91)

ปราสาทตาใบ

“ปราสาทตาใบ” ตั้งอยู่ที่ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว เป็นโบราณสถาน ประกอบด้วยปราสาท 1 องค์ ก่อด้วยศิลาแลง เหลือเพียงส่วนฐานและบางส่วนของผนังอาคาร มีคูน้ำล้อมรอบ พบประติมากรรมรูปบุคคลยืน สูง 50 เซนติเมตร มี 2 มือ มือข้างหนึ่งถือดอกบัว ยกขึ้นระดับอก อาจเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร นอกจากนี้ยังพบหินทรายซึ่งอาจเป็นชิ้นส่วนของทับหลังและธรณีประตู สันนิษฐานว่าปราสาทนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 90)

ปราสาทพูนผลหรือปราสาทหนองตาบูน

ปราสาทนี้ตั้งอยู่ในตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง จังหวัดสระแก้ว เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่กลางทุ่งนาและพืชไร่ของชาวบ้าน ตัวปราสาทเหลือเพียงฐานของปราสาทซึ่งเป็นรูปแบบของปราสาทเขมร ก่อด้วยศิลาแลง ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก ห่างจากตัวปราสาทไปทางทิศตะวันออกราวประมาณ 150 เมตร มีบารายขนาดใหญ่ และคันดินล้อมรอบ พบหลักฐานชิ้นส่วนประกอบทางสถาปัตยกรรมของปราสาท เช่น ทับหลังและเครื่องยอดทรงอมาลกะ สันนิษฐานว่าปราสาทแห่งนี้มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 91)

ปราสาทหนองผักบุ้งใหญ่

“ปราสาทหนองผักบุ้งใหญ่” ตั้งอยู่ที่บ้านน้อยละมติม ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง ทางด้านใต้มีแนวถนนโบราณ ปัจจุบันตัวปราสาทเหลือส่วนฐาน ศิลาแลงของปราสาทตั้งอยู่บนเนินดิน ลักษณะของฐานเป็นทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 37×50 เมตร มีคูน้ำล้อมรอบปราสาท มีเส้นทางเดินเข้าทางด้านทิศตะวันออก ด้านเหนือของปราสาทเป็นแนวคันดิน (ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2544: 91) สันนิษฐานว่าเป็นถนนโบราณทอดผ่านไปยังกัมพูชา อย่างไรก็ตามคันดินถนนโบราณนี้มีลักษณะคล้ายคันถนนพระรถที่คลองรัง-ศรีมโหสถ ซึ่งดูจะเป็นแนวคันกันน้ำที่ไหลบ่ามาจากภูเขาทางทิศเหนือ มากกว่าจะเป็นถนนโบราณ (ศิลปากร, 2536: 88)

นอกเหนือจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ยังมีแหล่งโบราณสถานประเภทปราสาทเขมรในละแวกเดียวกันอีกเป็นจำนวนมาก อาทิเช่นจากการสำรวจของอัสเคอร์ มอลเลอร์รูฟ (Asger Mollerup) (Mollerup, 2012) พบว่ามีโบราณสถานสมัยก่อนพระนครจนถึงอโยธยาในพื้นที่สระแก้วหลายแห่ง ได้แก่ “ปราสาทเขารัง” บ้านนิคมเกษตร ตำบลผ่านศึก อำเภอรัญประเทศ

“ปราสาทกุดหิน” บ้านกุดหิน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ “ปราสาทหนองเทียน” บ้านกุดหิน ตำบลคลองน้ำใส อำเภอรัญประเทศ “ปราสาทบ้านฮ้อย” บ้านฮ้อย ตำบลวัฒนานคร อำเภอวัฒนานคร “ปราสาทหันทราย” บ้านหันทราย ตำบลหันทราย อำเภอรัญประเทศ, “ปราสาทแซร์อ” บ้านแซร์อ ตำบลวัฒนานคร อำเภอวัฒนานคร “ปราสาทหนองบ่อ” บ้านผาสุก ตำบลหนองพลวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทหल्ली” บ้านหนองแวง ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทหนองคุโนนหมากมุ่น” บ้านโนนหมากมุ่น ตำบลโนนหมากมุ่น อำเภอโคกสูง “ปราสาทหนองโกดโก” บ้านโนนหมากมุ่น ตำบลโนนหมากมุ่น อำเภอโคกสูง “ปราสาทโนนหมากมุ่น” บ้านโนนหมากมุ่น ตำบลโนนหมากมุ่น อำเภอโคกสูง ปราสาทหนองไอ้เข้” บ้านหนองไอ้เข้ ตำบลโคกสูง อำเภอโคกสูง “ปราสาทยอดอุดม” บ้านยอดอุดม ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง, “ปราสาทพนมชาติ” บ้านลูกช้าง ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง “ปราสาทโนนปราสาท” บ้านมาฆภูมิ ตำบลโคกกลาน อำเภอดาพระยา “ปราสาทโนนปราสาทใหญ่” บ้านมาฆภูมิ ตำบลโคกกลาน อำเภอดาพระยา “ปราสาทศรีสุข” บ้านสองพี่น้อง ตำบลโคกกลาน อำเภอดาพระยา, “ปราสาทห้วยตะเคียน” บ้านสองพี่น้อง ตำบลโคกกลาน อำเภอดาพระยา “ปราสาทโนนธาตุ” บ้านหนองผักแหวน ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทอรพินธุ์” บ้านหนองผักแหวน ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทหนองโบสถ์” บ้านรบถคำ ตำบลโคกกลาน อำเภอดาพระยา “ปราสาทหนองใหญ่” บ้านรบถคำ ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทโคกไผ่” บ้านโคกไผ่ ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทเขายักษ์” บ้านใหม่ไทยถาวร ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทโคกบัลลังก์” บ้านบัลลังก์ ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทหนองไผ่ล้อม” บ้านตะลุมพุก ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทป่าช่อง” บ้านป่าช่อง ตำบลดาพระยา อำเภอดาพระยา “ปราสาทตะโก” บ้านตะโก ตำบลทัพราช อำเภอดาพระยา “ปราสาทนาตาเสียม” บ้านปางกลาง ตำบลดาพระยา อำเภอดาพระยา “ปราสาทสลัดได” บ้านดาพระยา ตำบลดาพระยา อำเภอดาพระยา “ปราสาทหนองตาโม” บ้านดาพระยา ตำบลดาพระยา อำเภอดาพระยา “ปราสาทโคกปราสาท” บ้านสง่า ตำบลทัพเสด็จ อำเภอดาพระยา “ปราสาทโคกตารัง” บ้านกระสังข์ ตำบลทัพเสด็จ อำเภอดาพระยา “ปราสาทบ้านปราสาท” บ้านปราสาท ตำบลทัพไทย อำเภอดาพระยา “ปราสาทโคกใหญ่” บ้านทัพไทย ตำบลทัพไทย อำเภอดาพระยา, “ปราสาทกระบันโคบท” บ้านทัพไทย ตำบลทัพไทย อำเภอดาพระยา “วัดดาพระยา” ตำบลดาพระยา อำเภอดาพระยา “วัดมะกอก” บ้านโคกพริก ตำบลทัพเสด็จ อำเภอดาพระยา “วัดกระสังข์” บ้านกระสังข์ ตำบลทัพเสด็จ อำเภอดาพระยา “วัดโคกทหาร” บ้านโคกทหาร ตำบลทัพ

เสด็จ อำเภอตาพระยา “วัดหนองติม” บ้านหนองติม ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “วัดกุตเวียน” บ้านกุตเวียน ตำบลทัพราช อำเภอตาพระยา “วัดหนองแวง” บ้านหนองแวง ตำบลหนองแวง อำเภอโคกสูง เป็นต้น

ทั้งนี้ นอกเหนือจากหลักฐานประเภทโบราณสถานแล้ว ทางด้านศิลปวัตถุ ยังมีอีกเป็นจำนวนมากจัดเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานท้องถิ่นวัดตาพระยา ตำบลตาพระยา อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติปราจีนบุรี อำเภอเมือง จังหวัดปราจีนบุรี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ ที่ล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงความเป็นดินแดนเขมรก่อนพระนครของอาณาจักรเวียงจันทน์ (Mollerup, 2012 ; Revire and Stephen, 2014)

อนึ่ง การเคลื่อนย้ายศิลปวัตถุออกนอกพื้นที่ซึ่งมีมาตลอดช่วงเวลาที่ผ่านมา ส่งผลทำให้โบราณสถานขาดความมีชีวิตชีวาไปเป็นอันมาก และนั่นก็นำมาซึ่งประเด็นข้อขัดแย้งและเรียกร้องให้นำเอาโบราณวัตถุเหล่านั้น กลับมาประดิษฐานยังแหล่งโบราณสถานเดิมที่เคยอยู่ แต่ติดตรงที่ข้อกฎหมาย ปัญหาเรื่องการบริหารจัดการ และเรื่องอื่น ๆ อีกมาก ทำให้ข้อเรียกร้องดังกล่าวยังไม่อาจบรรลุผลเท่าที่ควร

บทสรุปและส่งท้าย

ถึงแม้ว่าการมีอยู่ของแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ ดังกล่าวมาข้างต้น จะเป็นที่น่าทึ่งกันดีในหมู่ชาวมุสลิมชาวยุโรปตะวันออกและคนไทย-กัมพูชา แต่การเปิดสู่สายตาแก่คนภายนอก ก็เพิ่งเริ่มต้นเมื่อไม่กี่ปีมานี้ ภายใต้ความร่วมมือและช่วยเหลือจากรัฐบาลญี่ปุ่นในการดำเนินการเก็บกู้ระเบิดตามแนวชายแดน โดยเฉพาะที่บริเวณปราสาทสติกก็อกรม ประกอบกับความสัมพันธ์อันดีระหว่างไทยกับกัมพูชา ก็ส่งผลให้เกิดความสงบขึ้นในบริเวณชายแดน แหล่งโบราณคดีหลายแห่งจึงสามารถเปิดให้คนภายนอกเข้าเยี่ยมชมได้

ในปี พ.ศ. 2536 เมื่อสระแก้วแยกตัวออกจากจังหวัดปราจีนบุรี ความสำคัญของประวัติศาสตร์และตำนานท้องถิ่นที่กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ อาทิเช่น พระนเรศวรที่วัดนันทนครที่ทับองค์ดำ (ทัพองค์ดำ) ตาพระยา ตำนานเขาชายฉกรรจ์ของพระเจ้าตากสิน อนุสาวรีย์ลายพระหัตถ์ของรัชกาลที่ 5 ที่ให้สร้างถนนตัดเชื่อมผ่านช่องเขาระหว่างอำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้วกับ อำเภอละหารทราย จังหวัดบุรีรัมย์ พระสยามเทวาธิราชที่อรัญประเทศ ฯลฯ ล้วนแต่ส่งผลทำให้สระแก้วไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมลูกหลานเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เหมือนอย่างที่ผู้คนในตัวเมืองปราจีนบุรี ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์จะยังความเป็นเขมรออยู่ในตำนานเรื่องเล่า

แวดล้อม แต่ดูเหมือนจะไม่เข้ากันเท่าไรกับความพยายามที่จะเชื่อมต่อไปเป็นส่วนหนึ่งกับอยุธยา และกรุงเทพฯ ผ่านเรื่องของพระนเรศวรและพระเจ้าตากสิน เป็นต้น

ปัจจุบันผลของสันติภาพตั้งแต่สมัยรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ประกาศนโยบาย เปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้า จนเป็นที่มาของตลาดชายแดนที่มีขนาดใหญ่ที่สุด และอยู่ใกล้ กรุงเทพฯ มากที่สุด อย่างตลาดโรงเกลือที่อำเภออรัญประเทศ ชายแดนไม่เป็นพื้นที่อันตรายจาก ศักดิ์สงครามอีกต่อไป หากแต่เป็นย่านเศรษฐกิจการค้า อันที่จริงก็สอดคล้องกับการที่ดินแดน บริเวณนี้เคยเป็นดินแดนของเส้นทางการค้ามาก่อน

คำว่า “ดินแดนเขมรก่อนพระนคร” ที่ใช้เรียกบ่อยสำหรับเขตสระแก้ว เพราะเป็น บริเวณที่พบโบราณสถานประเภทปราสาทเขมร ที่มีอายุแรกสร้างก่อนเขมรจะสร้างเมืองนครวัด แต่แทนที่ค่านี้อาจจะใช้เพื่อบ่งชี้ความสัมพันธ์อันดีและสภาพความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรม ของพื้นที่ บ่อยครั้งก็กลับพบแต่การเน้นย้ำความสำคัญในลักษณะชาตินิยม เพื่อสร้างความ เหนือกว่าของดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน

ทั้งที่ในประวัติศาสตร์ก่อนสมัยอยุธยา นั้น กล่าวได้ว่าดินแดนแถบนี้สัมพันธ์กับ วัฒนธรรมเขมรเป็นหลัก เป็นประเด็นทางวิชาการที่รับรู้กันดีอยู่แล้ว เพราะเป็นเรื่องปกติธรรมดา สำหรับดินแดนที่เป็นปลายพระราชอาณาเขต ที่มีวัฒนธรรมและวิถีผู้คนสัมพันธ์กับเพื่อนบ้านที่อยู่ ใกล้ชิดติดกัน และเมื่อเข้าสู่ประชาคมอาเซียน เรื่องนี้ถือว่าเป็นเรื่องตึงมากกว่าจะเป็นเรื่อง เสียหายที่ต้องปิดเร้นแต่อย่างใด และสามารถแปลงมาเป็นมูลค่าในรูปของการท่องเที่ยว สร้าง รายได้ให้แก่ชาวมุสลิมและคนในประเทศได้ ความแตกต่างทางชาติพันธุ์และสภาพสังคม วัฒนธรรมของผู้คนตามแนวชายแดน ไม่ใช่เรื่องที่จะกระทบกระเทือนหรือเป็นภัยต่อความมั่นคง ของประเทศอีกต่อไป

บรรณานุกรม

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2557. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- บุญเรือง คัชมาย์, บก.แปล. 2543. พระราชพงศาวดารเขมร (ฉบับคัดลอกจากโบราณเขมร). สุรินทร์ : สถาบันราชภัฏสุรินทร์.
- โบราณคดี, กอง. 2531. แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ปิยวุฒิ ปิยมาตย์. 2546. โครงการพัฒนาพื้นที่การค้าชายแดนอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว. กรุงเทพฯ : ภาควิชาการออกแบบผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- ผาสุข อินทรารุช. 2542. **ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. 2528. **ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทยฉบับคู่มือนักศึกษา**. กรุงเทพฯ : คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. 2544. **อารยธรรมไทย: พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่ 19**. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พรินต์ติ้ง.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. 2548. **ปราสาทขอมในดินแดนไทย: ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. 2557. **ศิลปะเขมร**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- วิณา มุลมมงคล. 2554. **รายงานวิจัยเรื่องการศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรบริเวณรอบปราสาทเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว**. กรุงเทพฯ : สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศานติ ภัคดีคำ. 2557. **ยุทธมรรคา : เส้นทางเดินทัพไทย-เขมร**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- ศิลปากร, กรม. 2498. **พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐ อักษรนิต)**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. 2536. **ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- ศิลปากร, กรม. 2553. **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)**, จดหมายเหตุรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษ และเอกสารอื่นๆ. นนทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. 2556. **ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทยใกล้เคียง อินเดีย, ลังกา, ขวา, จาม, ขอม, พม่า, ลาว**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. 2537. **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย: ภูมิหลังทางปัญญาและรูปแบบทางศิลปกรรม**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. 2543. **กัมพูชาราชลักษณะถึงศรีขยวมัน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- อภิชาติ ทวีโกไค. 2545. **ปราสาทศักดิ์ก้อกธม: ประวัติศาสตร์และอารยธรรมขอม สระแก้ว-บันเตียเมียนเจย**. สระแก้ว : ดำรงชัยการพิมพ์.
- อุดม เขยกีรวงศ์. 2552. **วัฒนธรรมขอมกับความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ภูมิปัญญา.

Braidwood, Robert J. 1962. **Courses toward urban life: Archeological considerations of some cultural alternates**. Chicago: Aldine Publishing Co.ltd.

Mollerup, Asger. 2012. **Ancient Khmer sites in eastern Thailand**. Chiangmai: White Lotus press.

- Naghten, Hedwige Multzer. 2014. "The organization of space in pre-modern Thailand under Jayavarman VII" in Revire, Nicolas and Murphy Stephen A. ed.. 2014. **Before Siam: Essays in Art and Archaeology**. Bangkok: The Siam society.
- Revire, Nicolas and Murphy Stephen A. ed.. 2014. **Before Siam: Essays in Art and Archaeology**. Bangkok: The Siam society.
- Wales, Quarich. G. 1968. **Davaravati: The earliest kingdom of Siam**. London: Quartich Press.